श्रीमद् भागवत का यह सार
भगवद् भक्ति ही आधार

श्रीमद्भागवत रसिक कुटुंब

UG-11.13- द्वितीय सोपान

स्व धाम प्रस्थान को देखो हो रहे श्री कृष्ण तैयार।
उद्धृत किए उद्धव समक्ष अद्भुत अनमोल उद्गार।।

नारायणं(न्) नमस्कृत्य, नरं(ञ्) चैव नरोत्तमम्।
देवीं(म्) सरस्वतीं(वँ) व्यासं(न्), ततो जयमुदीरयेत्॥
नामसङ्कीर्तनं(यँ) यस्य, सर्वपापप्रणाशनम्।
प्रणामो दुःखशमनस्, तं(न्) नमामि हरिं(म्) परम्॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

एकादशः स्कन्धः

॥अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच

सत्त्वं(म्) रजस्तम इति, गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ।
सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्, सत्त्वं(म्) सत्त्वेन चैव हि ॥ 1॥

सत्त्वे+ नान्+ यतमौ

सत्त्वाद् धर्मो भवेद् वृद्धात्, पुं(म्)सो मद्भक्तिलक्षणः ।
सात्त्विकोपासया सत्त्वं(न्), ततो धर्मः(फ्) प्रवर्तते ॥ 2॥

सात्त्विको+ पासया

धर्मो रजस्तमो हन्यात्, सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः ।
आशु नश्यति तन्मूलो, ह्यधर्म उभये हते ॥ 3॥

सत्त्व+ वृद्धि+ रनुत्तमः

आगमोऽपः(फ्) प्रजा देशः(ख्), कालः(ख्) कर्म च जन्म च ।
ध्यानं(म्) मन्त्रोऽथ सं(म्)स्कारो, दशैते गुणहेतवः ॥ 4॥

तत्तत्सात्त्विकमेवैषां(यँ), यद् यद् वृद्धाः(फ्) प्रचक्षते ।
निन्दन्ति तामसं(न्) तत्तद्, राजसं(न्) तदुपेक्षितम् ॥ 5॥

तत्तत्+ सात्त्विक+ मेवैषां(यँ)

सात्त्विकान्येव सेवेत, पुमान् सत्त्वविवृद्धये ।
ततो धर्मस्ततो ज्ञानं(यँ), यावत् स्मृतिरपोहनम् ॥ 6॥

सात्त्विकान्+ येव , स्मृति+ रपोहनम्

वेणुसङ्घर्षजो वह्निर्- दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् ।
एवं(ङ्) गुणव्यत्ययजो, देहः(श्) शाम्यति तत्क्रियः ॥ 7॥

वेणु+ सङ्घर्षजो , गुण+ व्यत्+ ययजो

उद्धव उवाच

विदन्ति मर्त्याः(फ्) प्रायेण, विषयान् पदमापदाम् ।
तथापि भुञ्जते कृष्ण, तत् कथं(म्) श्वखराजवत् ॥ 8॥

पदमा+ पदाम् ,श्वखरा+ जवत्

श्रीभगवानुवाच

अहमित्यन्यथाबुद्धिः(फ्), प्रमत्तस्य यथा हृदि ।
उत्सर्पति रजो घोरं(न्), ततो वैकारिकं(म्) मनः ॥ 9॥

अह+ मित्यन्+ यथाबुद्धिः(फ्), उत्सर्+ पति

रजोयुक्तस्य मनसः(स्), सं(ङ्)कल्पः(स्) सविकल्पकः ।
ततः(ख्) कामो गुणध्यानाद्, दुःसहः(स्) स्याद्धि दुर्मतेः ॥10॥

गुण+ ध्यानाद्

करोति कामवशगः(ख्), कर्माण्यविजितेन्द्रियः ।
दुःखोदर्काणि सम्पश्यन्, रजोवेगविमोहितः ॥ 11॥

का+ मवशगः(ख्), कर्माण्य+ विजितेन्द्रियः ,
दुःखो+ दर्काणि ,रजोवेग+ विमोहितः

रजस्तमोभ्यां(यँ) यदपि, विद्वान् विक्षिप्तधीः(फ्) पुनः ।
अतन्द्रितो मनो युं(ञ्)जन्, दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ 12॥

दोष+ दृष्टिर्+ न

अप्रमत्तोऽनुयुं(ञ्)जीत, मनो मय्यर्पयञ्छनैः ।
अनिर्विण्णो यथाकालं(ञ्), जितश्वासो जितासनः ॥ 13॥

अप्रमत्तोऽ+ नुयुं(ञ्)जीत ,

मय्यर्+ पयञ्+ छनैः

एतावान् योग आदिष्टो, मच्छिष्यैः(स्) सनकादिभिः ।
सर्वतो मन आकृष्य, मय्यद्धाऽऽवेश्यते यथा ॥ 14॥

मच्+ छिष्यैः(स्), मय्यद्धाऽऽ+ वेश्यते

उद्धव उवाच

यदा त्वं(म्) सनकादिभ्यो, येन रूपेण केशव ।
योगमादिष्टवानेतद्, रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ 15॥

योगमा+ दिष्टवा+ नेतद्

श्रीभगवानुवाच

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य, मानसाः(स्) सनकादयः ।
पप्रच्छुः(फ्) पितरं(म्) सूक्ष्मां(यँ), योगस्यैकान्तिकीं(ङ्) गतिम् ॥ 16॥

योगस्यै+ कान्तिकीं(ङ्)

सनकादय ऊचुः

गुणेष्वाविशते चेतो, गुणाश्चेतसि च प्रभो ।
कथमन्योन्यसं(न्)त्यागो, मुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥ 17॥

गुणेष्+ वाविशते, कथमन्+ योन्य+ सं(न्)त्यागो ,

मुमुक्षो+ रतितितीर्+ षोः

श्रीभगवानुवाच

एवं(म्) पृष्टो महादेवः(स्), स्वयं(म्)भूर्भूतभावनः ।
ध्यायमानः(फ्) प्रश्नबीजं(न्), नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ 18॥

स्वयं(म्)+ भूर्भूत+ भावनः, नाभ्य+ पद्यत

स मामचिन्तयद् देवः(फ्), प्रश्नपारतितीर्षया ।
तस्याहं(म्) हं(म्)सरूपेण, सकाशमगमं(न्) तदा ॥ 19॥

मा+ मचिन्तयद् ,प्रश्नपा+ रतितीर्+ षया ,सका+ शमगमं(न्)

दृष्ट्वा मां(न्) त उपव्रज्य, कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
ब्रह्माणमग्रतः(ख्) कृत्वा, पप्रच्छुः(ख्) को भवानिति ॥ 20॥

पादा+ भिवन्दनम् ,ब्रह्माण+ मग्रतः(ख्)

इत्यहं(म्) मुनिभिः(फ्) पृष्टस्- तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ।
यदवोचमहं(न्) तेभ्यस्- तदुद्धव निबोध मे ॥ 21॥

तत्त्व+ जिज्ञासु+ भिस्तदा ,यदवो+ चमहं(न्), तदुद्+ धव

वस्तुनो यद्यनानात्व- मात्मनः(फ्) प्रश्न ईदृशः ।
कथं(ङ्) घटेत वो विप्रा, वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ 22॥

यद्य+ नानात्व

पं(ञ्)चात्मकेषु भूतेषु , समानेषु च वस्तुतः ।
को भवानिति वः(फ्) प्रश्नो, वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ 23॥

पं(ञ्)चात्+ मकेषु

मनसा वचसा दृष्ट्या, गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्य- दिति बुध्यध्वमं(ञ्)जसा ॥ 24॥

गृह्यतेऽन्+ यैरपीन्+ द्रियैः,बुध्+ यध्व+ मं(ञ्)जसा

गुणेष्वाविशते चेतो, गुणाश्चेतसि च प्रजाः ।
जीवस्य देह उभयं(ङ्), गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ 25॥

गुणेष्वा+ विशते,गुणाश्+ चेतसि

गुणेषु चाविशच्चित्त- मभीक्ष्णं(ङ्) गुणसेवया ।
गुणाश्च चित्तप्रभवा, मद्रूप उभयं(न्) त्यजेत् ॥ 26॥

चाविशच्+ चित्त

जाग्रत् स्वप्नः(स्) सुषुप्तं(ञ्) च, गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
तासां(वँ) विलक्षणो जीवः(स्), साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ 27॥

यर्हि सं(म्)सृतिबन्धोऽय- मात्मनो गुणवृत्तिदः ।
मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्, त्यागस्तद् गुणचेतसाम् ॥ 28॥

संसृति+ बन्धोऽय

अहं(ङ्)कारकृतं(म्) बन्ध- मात्मनोऽर्थविपर्ययम् ।
विद्वान् निर्विद्य सं(म्)सार- चिन्तां(न्) तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ 29॥

मात्मनोऽर्थ+ विपर्ययम् ,स्थितस्+ त्यजेत्

यावन्नानार्थधीः(फ्) पुं(म्)सो, न निवर्तेत युक्तिभिः ।
जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः(स्), स्वप्ने जागरणं(यँ) यथा ॥ 30॥

यावन्+ नानार् + थधीः(फ्),जागर्+ त्यपि, स्वपन्+ नज्ञः(स्)

असत्त्वादात्मनोऽन्येषां(म्), भावानां(न्) तत्कृता भिदा ।
गतयो हेतवश्चास्य, मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ 31॥

असत्त्वा+ दात्मनोऽन्+ येषां(म्),हेतवश्+ चास्य

यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्,
भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ।
स्वप्ने सुषुप्त उपसं(म्)हरते स एकः(स्),
स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ॥ 32॥

बहि+ रनु+ क्षण+ धर्मिणोऽर्थान् ,समस्त+ करणैर्+ हृदि ,
स्मृत्यन्+ वयात्त्रि+ गुणवृत्ति+ दृगिन्द्रि+ येशः

एवं(वँ) विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था,
मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
सं(ञ्)छिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्ण-
ज्ञानासिना भजत माखिलसं(म्)शयाधिम् ॥ 33॥

मनसस्+ त्र्यवस्था, हार्+ दमनुमा+ नसदुक्ति+ तीक्ष्ण, माखिल+ सं(म्)शयाधिम्

ईक्षेत विभ्रममिदं(म्) मनसो विलासं(न्),
दृष्टं(वँ) विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया,
स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ 34॥

विनष्ट+ मतिलो+ लमलात + चक्रम् ,विज्ञा+ नमेक+ मुरुधेव, स्वप्रस्+ त्रिधा

दृष्टिं(न्) ततः(फ्) प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्ण-
स्तूष्णीं(म्) भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।
संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या,
त्यक्तं(म्) भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ 35॥

प्रति+ निवर्+ त्यं(न्), भवेन्+ निजसुखा+ नुभवो
यदी+ दमवस्तु+ बुद्ध्या ,स्मृतिरा+ निपातात्

देहं(ञ्) च नश्वरमवस्थितमुत्थितं(वँ) वा,
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं(वँ),
वासो यथा परिकृतं(म्) मदिरामदान्धः ॥ 36।।

नश्वर+ मवस्थित+ मुत्थितं(वँ), यतोऽ+ ध्यगमत् , दैवादपे+ तमुत,
दैव+ वशा+ दुपेतं(वँ), मदिरा+ मदान्धः

देहोऽपि दैववशगः(ख्) खलु कर्म यावत्,
स्वारम्भकं(म्) प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं(म्) स प्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः(स्),
स्वाप्नं(म्) पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ 37॥

दैव+ वशगः(ख्), प्रपञ्च+ मधिरूढ+ समाधियोगः(स्), प्रति+ बुद्ध+ वस्तुः

मयैतदुक्तं(वँ) वो विप्रा, गुह्यं(यँ) यत् सां(ङ्)ख्ययोगयोः ।
जानीत माऽऽगतं(यँ) यज्ञं(यँ), युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ 38॥

मयै+ तदुक्तं(वँ), सां(ङ्)ख्य+ योगयोः, युष्मद्+ धर्म+ विवक्षया

अहं(यँ) योगस्य सां(ङ्)ख्यस्य, सत्यस्यर्तस्य तेजसः ।
परायणं(न्) द्विजश्रेष्ठाः(श्), श्रियः(ख्) कीर्तेर्दमस्य च ॥ 39॥

सत्यस्+ यर्+ तस्य, कीर्तेर्+ दमस्य

मां(म्) भजन्ति गुणाः(स्) सर्वे, निर्गुणं(न्) निरपेक्षकम् ।
सुहृदं(म्) प्रियमात्मानं(म्), साम्यासं(ङ्)गादयोगुणाः ॥ 40॥

साम्या+ सं(ङ्)गा+ दयो+ गुणाः

इति मे छिन्नसन्देहा, मुनयः(स्) सनकादयः ।
सभाजयित्वा परया, भक्त्यागृणत सं(म्)स्तवैः ॥ 41॥

तैरहं(म्) पूजितः(स्) सम्यक्, सं(म्)स्तुतः(फ्) परमर्षिभिः ।
प्रत्येयाय स्वकं(न्) धाम, पश्यतः(फ्) परमेष्ठिनः ॥ 42॥

परमर्+ षिभिः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहं(म्)स्यां(म्)
सं(म्)हितायां एकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ 13॥

ॐ पूर्णमदः(फ्) पूर्णमिदं(म्)पूर्णात्पूर्णमुदच्यते
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते।।
ॐ शान्तिः(श्)शान्तिः(श्)शान्तिः।।